

Agreement on the Retroactive Effect of Termination of the Contract in the Event of the Termination Condition; Its Rulings, Effects and Exceptions

Mohsen Esmaeili¹, Amirabbas Askari^{2*}

1. Associate Professor, Department of Private and Islamic Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Email: esmaeili1344@ut.ac.ir

2. PhD in Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: Email: am.ab.askari@gmail.com

ABSTRACT

The termination of the contract due to the termination clause has an effect on the future. The contract is valid until the condition of termination has not occurred. After the termination condition occurs, the contract will be terminated immediately and the effect of the termination will not be extended to the past. However, the parties to the contract may consider their interest in terminating the contract from the first day and agree that the contract will be terminated from the beginning if the condition of termination occurs. There is a difference in jurisprudence and law regarding the possibility of accepting such an agreement, and its rulings, effects and exceptions are not well defined. It is necessary to determine whether there is a possibility of agreement on the regressive effect of the termination of the contract due to the rescission condition or not, and then determine its

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2023.371084.2209

Received:
21 January 2023

Accepted:
10 May 2023

Published:
21 October 2024

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

rulings and effects. In this article, the analytical-descriptive method has been used from library sources, and while comparing the subject, the conclusion was reached that it is possible to generalize the effects of contract dissolution due to the termination condition compared to the past. The rulings, effects and exceptions of this matter have also been reviewed and explained.

Keywords: Regression Effect, Hypothetical, Contract Termination, Retroactive Effect, Spontaneous Termination.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "The Role of Will in the Impact of Contracts on the Past", Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran.

Funding:

The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Mohsen Esmaeili: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Resources, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision, Project administration.

Amirabbas Askari: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal analysis, Investigation, Resources, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Visualization, Project administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Esmaeili, Mohsen & Amirabbas Askari. "Agreement on the Retroactive Effect of Termination of the Contract in the Event of the Termination Condition; Its Rulings, Effects and Exceptions". *Journal of Legal Research*, 23, no. 59 (October 21, 2024), 427-452.

Extended Abstract

The termination of the contract due to the termination clause has an effect on the future. The contract is valid until the condition of termination has not occurred. After the termination condition occurs, the contract will be terminated immediately and the effect of the termination will not be extended to the past.

However, the parties to the contract may consider their interest in terminating the contract from the first day and agree that the contract will be terminated from the beginning if the condition of termination occurs. There is a difference in jurisprudence and law regarding the possibility of accepting such an agreement, and its rulings, effects and exceptions are not well defined. Some have tied the discussion on this issue to philosophical issues; In philosophy, they have said that every effect has a cause, and until the cause does not occur, the effect will not occur, and the condition will not be fulfilled until there is a condition; So, until the termination condition is fulfilled, we cannot wait for its effects.

According to him, the effect of the termination of the contract in the past causes the valid contract to become invalid; Just as in natural matters, it is not possible to take possession of the past tense, in jurisprudential and legal matters, it is not possible to invalidate a valid contract by taking possession of the element of time. It has also been said that the effect of fulfilling the termination condition in the past is impossible; Because its meaning is to accept that the contract is valid until the condition of termination is met, and if the cause occurs, from the time the contract is concluded until the condition of termination is met, the contract is also void, and this requires a contradiction.

In other words, a contract cannot be considered correct at the same time and then its invalidity is discovered at the same time due to the next complication, such as the fulfillment of the termination condition. Nevertheless, in the world of jurisprudence and law based on interests, the parties to the contract may choose conditions that cannot necessarily be interpreted and accepted with the philosophical cause and effect logic of events in order to achieve their interests; For example, the parties of the sale contract should agree that in case of termination of the contract due to the occurrence of the termination condition, the contract will be terminated from the beginning and the ownership of the goods will return to the parties from the first day. Therefore, the mere philosophical view of some scholars on jurisprudence and legal affairs has been prohibited and some others have been openly criticized. Although the principle of the possibility of the regressive effect of legal actions has been examined by jurists in some cases, there has not been a separate investigation regarding the effect of contract termination compared to the past; Some with the same philosophical interpretations are against the possibility of such an agreement,

and some have taken the possibility of agreement for granted and have not fully explained its basis. Therefore, considering that the agreement of the parties regarding the regressive effect of the termination of the contract has become increasingly common in the legal relations of individuals, it is appropriate to explain the basics of this matter well. In addition to this, both the supporters and the opponents have not examined the rulings, effects and exceptions of the effect of the termination of the contract compared to the past. Therefore, It is necessary to determine whether there is a possibility of agreement on the regressive effect of the termination of the contract due to the termination condition or not, and then determine its rulings and effects. With this explanation, the main question of this research is whether it is possible for the parties to the contract to agree on the regressive effect of the termination of the contract in the event of the termination condition? If this is accepted, what are the rulings, effects and exceptions of the effect of contract termination compared to the past? In this article, the analytical-descriptive method has been used from library sources, and while comparing the subject, the conclusion was reached that it is possible to generalize the effects of contract termination due to the termination condition compared to the past. The rulings, effects and exceptions of this matter have also been reviewed and explained.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

توافق بر اثر قهقرایی انحلال قرارداد در صورت وقوع شرط فاسخ؛ احکام، آثار و استثنائات آن

محسن اسماعیلی^۱، امیرعباس عسکری^{۲*}

۱. دانشیار، گروه حقوق خصوصی و اسلامی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
esmaeili1344@ut.ac.ir

۲. دکترای حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
*نویسنده مسئول: am.ab.askari@gmail.com

چکیده:

انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ دارای اثر نسبت به آینده است. تا شرط فاسخ رخ نداده باشد قرارداد پابرجا است. پس از وقوع شرط فاسخ، قرارداد از همان زمان منحل خواهد شد و اثر انحلال به گذشته تسری نخواهد یافت. با وجود این ممکن است طرفین قرارداد مصلحت خود را در انحلال قرارداد از روز نخست بدانند و چنین توافق نمایند که در صورت وقوع شرط فاسخ، قرارداد از ابتدا منحل گردد. در امکان پذیرش چنین توافقی در فقه و حقوق اختلاف وجود دارد و احکام، آثار و استثنائات آن به نحو مطلوب مشخص نشده است. لازم است مشخص شود که آیا امکان توافق بر اثر قهقرایی انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ وجود دارد یا خیر و سپس احکام و آثار آن مشخص گردد. در این مقاله با روش تحلیلی - توصیفی از منابع کتابخانه‌ای استفاده شده است و با بهره‌گیری از دیدگاه فقها و ضمن بررسی تطبیقی موضوع، این نتیجه به دست آمده که امکان تعمیم آثار انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ نسبت به گذشته وجود دارد. احکام،

پژوهشکده حقوق

نوع مقاله:
پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2023.371084.2209

تاریخ دریافت:
۱ بهمن ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:
۲۰ اردیبهشت ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:
۳۰ مهر ۱۴۰۳

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:

کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.

آثار و استثنائات این امر نیز بررسی و تشریح شده است.

کلیدواژه‌ها:

اثر قهقرایی، اعتباری، انحلال قرارداد، اثر رجعی، انفساخ.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «نقش اراده در تأثیر قرارداد نسبت به گذشته»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

محسن اسماعیلی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحلیل، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت، مدیریت پروژه.
امیرعباس عسکری: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

اسماعیلی، محسن و امیرعباس عسکری. «توافق بر اثر قهقرایی انحلال قرارداد در صورت وقوع شرط فاسخ: احکام، آثار و استثنائات آن». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۳، ش. ۵۹ (۳۰ مهر ۱۴۰۳)، ۴۲۷-۴۵۲.

مقدمه

انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ همانند انعقاد آن دارای اثر نسبت به آینده است. تا موجبی برای انحلال قرارداد رخ نداده باشد قرارداد پابرجا است. پس از وقوع امری که موجب انحلال قرارداد است، قرارداد از همان زمان منحل خواهد شد و انحلال دارای اثر نسبت به آینده است. با وجود این ممکن است طرفین قرارداد مصلحت خود را در انحلال قرارداد از روز نخست بدانند و چنین توافق نمایند که در صورت وقوع شرط فاسخ، قرارداد از ابتدا منحل گردد. در امکان پذیرش چنین توافقی در فقه و حقوق اختلاف وجود دارد. برخی بحث بر سر این موضوع را به مباحث فلسفی گره زده‌اند؛^۱ چه اینکه در فلسفه گفته‌اند هر معلولی علتی دارد و تا علت واقع نشود، معلول نیز واقع نخواهد داشت و تا شرط نباشد مشروط محقق نخواهد شد؛ پس تا شرط فاسخ محقق نشده باشد، نمی‌توان منتظر آثار ناشی از آن بود. با وجود این در عالم فقه و حقوق بنا بر مصالحی ممکن است طرفین قرارداد برای رسیدن به منافع خود شرایطی را برگزینند که لزوماً قابل تفسیر و پذیرش با منطق علت و معلولی فلسفی از وقایع نیست؛ به عنوان مثال طرفین قرارداد بیع توافق نمایند که در صورت انحلال قرارداد در اثر وقوع شرط فاسخ، قرارداد از ابتدا کأن لم یکن شود و مالکیت عوضین از روز نخست به مالکیت طرفین بازگردد. از این رو نگاه فلسفی صرف برخی از علما به امور فقهی و حقوقی مورد نهی و انتقاد صریح برخی دیگر از ایشان قرار گرفته است.^۲

هرچند اصل امکان اثر قهقرایی اعمال حقوقی به مناسبت و در موضوعاتی چون اثر تنفیذ قرارداد فضولی مورد بررسی فقها و حقوق دانان قرار گرفته است^۳ اما در خصوص تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته بررسی مجزایی صورت نگرفته است؛ برخی با همان تفاسیر فلسفی مخالف امکان چنین توافقی هستند^۴ و برخی امکان توافق را بدیهی انگاشته و مبنای آن را به صورت کامل تبیین نکرده‌اند.^۵ بنابراین و با توجه به اینکه توافق طرفین مبنی بر اثر قهقرایی انحلال قرارداد (کأن لم یکن شدن قرارداد) به طور فزاینده‌ای در روابط حقوقی اشخاص شایع شده است، شایسته است مبنای این امر به خوبی تبیین شود. مضاف بر این چه موافقان و چه مخالفان احکام، آثار و استثنائات تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته

۱. مهدی شهیدی، اصول قراردادها و تعهدات (تهران: مجد، ۱۳۹۹)، ۷۶ و ۸۰.

۲. سید روح‌الله خمینی، الاجتهاد و التقليد (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۸ق)، ۱۹-۲۰؛ محمدابراهیم جناتی شاهرودی، ادوار فقه و کیفیت بیان آن (بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا)، ۵۰۰.

۳. سیدمصطفی محقق داماد و دیگران، حقوق قراردادها در فقه امامیه، جلد ۲ (تهران: سمت، ۱۳۹۳)، ۳۵۹-۳۶۹؛ ناصر کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، جلد ۲ (تهران: گنج دانش، ۱۳۹۹)، ۱۱۵-۱۴۲.

۴. مهدی شهیدی، سقوط تعهدات (تهران: انتشارات مجد، ۱۴۰۰)، ۵۶.

۵. ناصر کاتوزیان، اعمال حقوقی (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۰)، ۳۲۱.

را مورد بررسی قرار نداده‌اند که در این مقاله به صورت دقیق تبیین خواهد شد. با این توضیح سؤال اصلی این پژوهش از این قرار است که آیا امکان توافق طرفین قرارداد بر اثر قهقرای انحلال قرارداد در صورت وقوع شرط فاسخ وجود دارد؟ در صورت پذیرش این امر، احکام، آثار و استثنائات تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته چیست؟

در پاسخ به این سؤال فرضیه از این قرار است که گزاره‌های فقهی و حقوقی لزوماً تابع قواعد حاکم بر امور طبیعی نیستند، گزاره‌های حقوقی را باید با روش عرفی - عقلایی تفسیر کرد و با این نگاه امکان تأثیر انحلال قرارداد در گذشته وجود دارد.

جهت پاسخ به پرسش مطروحه و سنجش فرضیه خود در مبحث نخست از امکان اثر قهقرای انحلال قرارداد در صورت وقوع شرط فاسخ با توافق طرفین صحبت خواهیم کرد. سپس در مبحث دوم احکام و آثار تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته را مشخص کرده و در مبحث سوم به استثنائات پرداخته خواهد شد.

۱- امکان توافق بر اثر قهقرای انحلال قرارداد در صورت وقوع شرط فاسخ

یکی از سؤالات اساسی که در بحث درج شرط فاسخ در قرارداد وجود دارد این است که وقتی شرط فاسخ به وقوع پیوست و قرارداد منحل شد، آثار قرارداد از زمان تحقق شرط فاسخ رفع خواهد شد یا تحقق شرط فاسخ دارای اثر قهقرای است و آثار قرارداد از زمان انشای قرارداد تا زمان وقوع شرط فاسخ را نیز از بین خواهد برد؟ در قوانین ایران از جمله قانون مدنی هیچ‌گونه تصریحی به شرط فاسخ و احکام و آثار آن دیده نمی‌شود. این موضوع در فقه امامیه نیز با توجه به نظر مشهور بر عدم صحت تعهدات و شروط معلق مورد بررسی مفصل قرار نگرفته است.^۶ با وجود این با توجه به اینکه شرط فاسخ نیز به‌مانند فسخ و اقاله موجب انحلال عارضی قرارداد می‌شود، می‌توان از همان دیدگاه‌های مطرح‌شده از سوی فقها در خصوص فسخ و اقاله قرارداد در شرط فاسخ نیز استفاده کرد. در فقه امامیه هرچند نظر مخالف نیز وجود دارد^۷ اما قول مشهور بر تأثیر انحلال نسبت به آینده دلالت دارد.^۸ همچنین این موضوع در حقوق موضوعه ایران

۶. البته در بیع شرط برخی به شرط انفساخ قرارداد در صورت رد ثمن پرداخته‌اند.

۷. محمدحسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، جلد ۲۳ (بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ق)، ۸۲.
 ۸. ابوالقاسم نجم‌الدین حلی، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، جلد ۲ (قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق)، ۱۷؛ حسن حلی، تذکره الفقها، جلد ۱۱ (قم: مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۱۴ق)، ۱۳۸؛ محمد عاملی، الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه، جلد ۳ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق)، ۲۷۷؛ زین‌الدین عاملی، مسالک الأفهام إلی تنقیح شرائع الإسلام، جلد ۳ (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق)، ۲۱۵؛ سید جواد عاملی، مفتاح الکرامه فی شرح قواعد

مورد بررسی قرار گرفته و با توجه به شباهت انفساخ ناشی از تحقق شرط فاسخ با فسخ قرارداد ناشی از اعمال خیار یا اقاله قرارداد، حقوق دانان به بررسی احکام آن پرداخته‌اند. به عقیده آنان به‌مانند تأثیر فسخ و اقاله قرارداد پس از تحقق شرط فاسخ، قرارداد از زمان وقوع شرط منفسخ می‌شود و اثر انفساخ نسبت به آینده است و در گذشته مؤثر نخواهد بود.^۹ با وجود این ممکن است طرفین قرارداد توافق نمایند که در صورت تحقق شرط فاسخ، انحلال قرارداد در گذشته اثر کرده و آثاری که در گذشته از قرارداد ناشی شده است را منتفی نماید. در این صورت امکان تأثیر انحلال قرارداد در گذشته (اثر قهقرایی) با توافق طرفین قرارداد محل بحث است.

مخالفتان از شرط فاسخ (تعلیق انفساخ قرارداد) همراه با توافق بر تأثیر تحقق شرط فاسخ در گذشته به تعلیق بطلان قرارداد تعبیر کرده و بر این باورند که این‌گونه تعلیق در حقوق مدنی ایران و فقه امامیه طرح و عنوانی ندارد و نسبت به قواعد و اصول حقوقی ما یک تأسیس بیگانه و نامأنوس است و با هیچ یک از تأسیسات نظام حقوقی ایران و فقه امامیه قرابت ندارد.^{۱۰} به عقیده ایشان تأثیر انحلال قرارداد در گذشته موجب تبدیل قرارداد صحیح به باطل می‌شود؛ در حالی که همان‌طور که در امور طبیعی نمی‌توان در زمان گذشته تصرف کرد، در امور اعتباری فقهی و حقوقی نیز نمی‌توان با تصرف در عنصر زمان، قراردادی را که صحیح بوده است باطل تلقی کرد.^{۱۱} به بیان دیگر اینکه قراردادی در عالم اعتبار تحقق یابد و آثار قانونی جریان پیدا کند و سپس قرارداد مذکور با همه آثار آن از ابتدا و از زمان گذشته تا زمان انحلال معدوم شود، وضعیتی است که در مکانیسم قراردادها در حقوق ایران و فقه اسلامی جایی برای آن نمی‌توان پیدا کرد؛ زیرا نظام امور واقعی در امور حقوقی نیز جاری است و نمی‌توان با تصرف در گذشته ماهیت‌های حقوقی موجود در گذشته را معدوم کرد و یا تغییر داد.^{۱۲} همچنین گفته شده است تأثیر تحقق شرط فاسخ در گذشته غیرممکن است؛ زیرا معنای آن پذیرش این امر است که تا زمان

العلامة، جلد ۴ (بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی‌تا)، ۵۹۵-۵۹۶؛ احمد اردبیلی، مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان، جلد ۹ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق)، ۴۰.

۹. ناصر کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، جلد ۵ (تهران: گنج دانش، ۱۴۰۱ق)، ۱۲؛ شهیدی، سقوط تعهدات، پیشین، ۵۶؛ علیرضا یزدانیان، درس‌هایی از حقوق مدنی تطبیقی، جلد ۱ (تهران: میزان، ۱۳۹۶)، ۲۰۶ و ۲۵۴؛ سیدمحمد رضوی، نظریه عمومی انفساخ در قراردادها؛ مطالعه تطبیقی در فقه و حقوق ایران (تهران: مجد، ۱۴۰۰)، ۱۵؛ حمید اهری و زینب افچنگی، «مفهوم، ماهیت و آثار شرط انفساخ در حقوق ایران»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱ (۱۳۸۸)، ۲۸.

۱۰. شهیدی، سقوط تعهدات، پیشین، ۳۶.

۱۱. شهیدی، اصول قراردادها و تعهدات، پیشین، ۷۶ و ۸۰.

۱۲. همان، ۵۱-۵۵.

حصول شرط فاسخ قرارداد صحیح باشد و با حدوث سبب، از زمان انعقاد قرارداد تا حصول شرط فاسخ هم‌زمان قرارداد باطل هم باشد و این مستلزم تناقض است.^{۱۳} به بیان دیگر یک قرارداد نمی‌تواند در یک زمان صحیح تلقی شود و سپس به واسطه عارضه بعدی مانند تحقق شرط فاسخ در همان زمان بطلان آن کشف شود.^{۱۴} ایراد اخیر به این امر نیز اشاره دارد که نمی‌توان در یک زمان واحد دو شخص را مالک اختصاصی یک مال دانست؛ به‌طور مثال تا پیش از وقوع شرط فاسخ، در فاصله بین انعقاد قرارداد و وقوع شرط فاسخ «الف» را مالک بدانیم و پس از وقوع شرط فاسخ در همان زمان قائل به مالکیت «ب» شویم. به بیان دیگر پذیرش امکان ایجاد اثر قهقرای برای انحلال قرارداد به‌موجب شرط فاسخ منتج به پذیرش این امر می‌شود که موضوع قرارداد را (در قراردادهای تملیکی چون بیع) در فاصله بین تاریخ انعقاد قرارداد و تاریخ وقوع شرط فاسخ هم متعلق به فروشنده بدانیم و هم متعلق به خریدار و جمع این دو امر متضاد قابل‌پذیرش نیست و محال است.^{۱۵}

در مقابل به دلایل ذیل می‌توان حکم به صحت توافق اشخاص در اثر قهقرای انحلال قرارداد در فرض وقوع شرط فاسخ داد:

نخست، گزاره‌های فقهی و حقوقی دارای ماهیت اعتباری هستند نه حقیقی. لزوماً قواعد حاکم بر عالم اعتبار با قواعد حاکم بر عالم خارج یکسان نیست و آنچه در عالم تکوین غیرممکن جلوه می‌نماید در عالم اعتبار می‌تواند ممکن باشد و بستگی به خواست معتبر دارد؛^{۱۶} در صورتی که اعتبارکننده جهت نیل به منفعتی بخواهد اثر یک ماهیت حقوقی را به گذشته تعمیم دهد، این امر غیرممکن نخواهد بود؛ چون

۱۳. رضوی، پیشین، ۱۵۵.

۱۴. فریدون نهرینی، فسخ قرارداد با نگاهی به رویه قضایی (تهران: گنج دانش، ۱۴۰۰)، ۳۲۰؛ ابهری و افچنگی، پیشین، ۲۹.

۱۵. سید روح‌الله خمینی، کتاب‌البیع، جلد ۲ (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۲۱ق)، ۲۱۷، ۲۲۴ و ۲۲۵؛ محمدحسین نائینی، منیه الطالب فی حاشیه‌المکاسب، جلد ۱ (تهران: المکتبه‌المحمدیه، ۱۳۷۳ق)، ۲۴۰؛ سیدتقی طباطبایی قمی، مبانی منهج‌الصالحین، جلد ۷ (قم: منشورات قلم‌الشرق، ۱۴۲۶ق)، ۴۳۶؛ سید محمد کوه‌کمری، کتاب‌البیع (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۹ق)، ۳۶۷؛ عبدالفتاح مراغه‌ای، العناوین‌الفقهیه، جلد ۱ (قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق)، ۱۲۳-۱۲۴؛ محمدحسن آشتیانی، رساله فی القواعد‌الفقهیه (تهران: مؤسسه اطلاعات، تهران، ۱۴۱۸ق)، ۲۰۷؛ ناصر کاتوزیان، عقود معین، جلد ۱ (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۱)، ۱۶۰.

۱۶. سید روح‌الله خمینی، تهذیب‌الأصول، جلد ۱ (قم: دارالفکر، ۱۳۸۲)، ۱۶۳ الی ۱۷۲؛ سید روح‌الله خمینی، منهج‌الوصول‌إلی‌علم‌الأصول، جلد ۱ (قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۵ق)، ۲۷۶-۲۷۷؛ سیدابوالقاسم خوبی، محاضرات فی أصول‌الفقه، جلد ۲ (قم: دارالهادی للمطبوعات، ۱۴۱۷ق)، ۳۰۶، ۳۰۹ و ۳۱۳.

تقدم معلول بر علت در عالم حقوق که عالم اعتبار است هیچ‌گونه اشکالی در بر ندارد.^{۱۷} روش تفسیر مسائل حقوقی (به‌ویژه حقوق قراردادها که اصولاً احکام آن امضایی است) را باید روش عرفی - عقلایی دانست؛ در هر مورد برای تجویز یا عدم تجویز یک امر حقوقی باید به عرف و بنای عقلا تمسک جست.^{۱۸} در این روش تسامح جاری است؛^{۱۹} البته منظور از تسامح عدم دقت نیست بلکه منظور دوری جستن از دقت عقلی و برهانی است.^{۲۰} عرف و عقلا تقدم معلول بر علت در امور اعتباری را فاقد اشکال می‌دانند. تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته نیز دور از قبول عرف و عقلا نیست و حتی در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا یا اساساً برای انحلال قرارداد (از جمله به‌موجب شرط فاسخ) اثر قهقرایی نسبت به گذشته قائل شده‌اند یا اجازه توافق بر اثر قهقرایی را به طرفین قرارداد داده‌اند:

در حقوق فرانسه جز در موارد استثنائی برای شرط فاسخ اثر قهقرایی در نظر گرفته شده است. در بند ۷ ماده ۱۳۰۴ قانون مدنی فرانسه (اصلاحات سال ۲۰۱۶) چنین مقرر شده است: «تحقق شرط فاسخ، تعهد را از روز عقد از بین می‌برد، بدون اینکه حسب مورد به اعمال مربوط به نگهداری و اداره خدشه‌ای وارد نماید.»^{۲۱} حقوق دانان فرانسوی حکم مذکور در بند فوق را در خصوص فسخ نیز جاری دانسته و در دیدگاه غالب بر این است که فسخ قرارداد نیز به‌مانند شرط فاسخ اثر قهقرایی نسبت به گذشته دارد.^{۲۲} در حقوق آلمان هرچند به‌موجب بند ۲ ماده ۱۵۸ قانون مدنی برای شرط فاسخ اثر نسبت به آینده پیش‌بینی شده است^{۲۳} اما به‌موجب ماده ۱۵۹ همان قانون طرفین قرارداد می‌توانند با توافق یکدیگر برای آن اثر قهقرایی قائل شوند.^{۲۴} در حقوق این کشور هرچند در خصوص فسخ حکم صریحی در قانون مدنی

۱۷. ناصر مکارم شیرازی، انوار الأصول، جلد ۱ (قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب، ۱۴۲۸ق)، ۳۵۱؛ محمد نراقی، مشارق الأحكام (قم: کنگره نراقیین ملا مهدی و ملا احمد، ۱۴۲۲ق)، ۶۵؛ سید روح‌الله خمینی، تنقیح الأصول، جلد ۲ (تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۸ق)، ۲۰؛ کوه‌کمری، پیشین، ۳۶۰-۳۶۶؛ طباطبایی قمی، پیشین، ۴۳۶؛ سیدمصطفی محقق داماد، نظریه عمومی شروط و التزامات در حقوق اسلامی (تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۹۸)، ۱۵۵.

۱۸. سیدمحمدحسین طباطبایی، حاشیه‌های کفایه، جلد ۱ (قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، بی‌تا)، ۱۴-۱۵.
۱۹. مصطفی همدانی، «تبیین دیدگاه‌های انتقادی امام خمینی (ره) در استفاده از روش فلسفی در علم اصول»، کوشی نو در فقه، ۲۱، ۸۲ (۱۳۹۳)، ۱۱۳.

۲۰. سید روح‌الله خمینی، الاستصحاب (تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۱)، ۲۱۸ و ۲۱۹.
21. "L'accomplissement de la condition résolutoire éteint rétroactivement l'obligation, sans remettre en cause, le cas échéant, les actes conservatoires et d'administration."
22. Leon Mazeaud & Jean Henri, Lecons de droit civil (Paris: Montchrestien, 1997), 656-658.
23. "(2) If a legal transaction is entered into subject to a condition subsequent, the effect of the legal transaction ends when the condition is satisfied; at this moment the previous legal situation is restored."
24. "If, under the terms of a legal transaction, the consequences linked to the satisfaction of the condition

نیامده است اما برخی مقررات موجود در قانون مدنی حکایت از تأثیر گسترده فسخ نسبت به گذشته دارد. به موجب بند ۱ ماده ۳۴۶ قانون مدنی آلمان، قاعده کلی این است که طرفین موظفاند هر چیزی را که قبلاً از طرف دیگر دریافت کرده‌اند، به گونه‌ای بازگردانند. اگر استرداد ممکن نباشد، بند ۲ ماده ۳۴۶ قانون مدنی آلمان تصریح می‌کند که طرفی که نمی‌تواند به تعهدات مندرج در بند ۱ همان ماده عمل کند، باید با پرداخت پول جبران کند.^{۲۵} در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب سال ۱۹۸۰^{۲۶} نیز هرچند تصریحی بر تأثیر فسخ قرارداد نسبت به گذشته نشده است اما از برخی مقررات آن از جمله بند ۲ ماده ۸۱ و ماده ۸۴ آن اثر قهقرای فسخ به ذهن متبادر می‌شود. به موجب بند ۲ ماده ۸۱ کنوانسیون مذکور طرفی که قرارداد را به‌طور کامل یا جزئی اجرا کرده است، می‌تواند هر آنچه را که طبق قرارداد عرضه کرده یا پرداخت کرده است، از طرف دیگر استرداد کند. در ماده ۸۴ کنوانسیون^{۲۷} تکلیف هر طرف قرارداد به پرداخت بهره ثمن یا استرداد منافع یا پرداخت ارزش منافع به طرف دیگر پیش‌بینی شده است. پیش از کنوانسیون مذکور، در بند ۲ ماده ۷۸ و ماده ۸۱ کنوانسیون مربوط به قانون یکنواخت در مورد بیع بین‌المللی کالا^{۲۸} مصوب ۱۹۶۴ نیز مقررات مشابه آمده است و کنوانسیون اخیر را منشأ احکام مذکور در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۸۰ در خصوص تأثیر فسخ نسبت به گذشته دانسته‌اند.^{۲۹} در حقوق مصر یکی از مصادیق فسخ توافقی^{۳۰}، توافق بر فسخ خودبه‌خود قرارداد بدون نیاز به حکم دادگاه و اخطار قبلی است. در این نوع توافق، طرفین در زمان انعقاد قرارداد چنین توافق می‌کنند که به محض وقوع شرط (به‌طور مثال رسیدن موعد اجرای تعهد و عدم اقدام متعهد) قرارداد خودبه‌خود منفسخ گردد. حقوق دانان مصری بر این نظرند که این نوع از فسخ مستند به ماده ۱۶۰ قانون مدنی، دارای اثر رجعی

are to become effective from an earlier time, then when the condition is satisfied the parties are under a duty to render each other the performance that they would have rendered if the consequences had occurred at the earlier time.”

25. Basil Markesinis, Hannes Unberath & Angus Johnston, *The German Law of Contract: A Comparative Treatise* (Oxford; Portland: Hart Publishing, 2006), 433-434.
26. The United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (CISG)
27. “(1) If the seller is bound to refund the price, he must also pay interest on it, from the date on which the price was paid. (2) The buyer must account to the seller for all benefits which he has derived from the goods or part of them: (a) if he must make restitution of the goods or part of them; or (b) if it is impossible for him to make restitution of all or part of the goods or to make restitution of all or part of the goods substantially in the condition in which he received them, but he has nevertheless declared the contract avoided or required the seller to deliver substitute goods.”
28. ULIS
29. Ingeborg Schwenzer, Christiana Fountoulakis & Mariel Dimsey, *International Sales Law* (Oxon; New York: Routledge-Cavendish, 2007), 583 & 585.

۳۰. الفسخ بحکم الاتفاق

است و از ابتدا قرارداد را منفسخ می‌کند.^{۳۱} در ماده مذکور چنین آمده است: «در صورت فسخ قرارداد متعاقدین به وضعیت پیش از قرارداد بازمی‌گردند و اگر این امر ممکن نباشد حکم به جبران خسارت ممکن است.»

دوم، تعمیم اثر انحلال قرارداد به گذشته با تضاد مواجه نخواهد بود. هرچند انقلاب حقیقی در امور حقیقی و اعتباری ممتنع است اما انقلاب اعتباری در امور اعتباری ممکن و صحیح است.^{۳۲} به بیان دیگر در امور اعتباری با تعدد زمان اعتبار می‌توان معتبر را تغییر داد؛ یعنی در زمانی (به‌طور مثال شنبه) «الف» را مالک مالی بدانیم و با اعتباری جدید پس از آن (به‌طور مثال در روز پنجشنبه) در همان زمان (شنبه) «ب» را مالک همان مال فرض کنیم. بر همین مبنا به عقیده برخی مانعی ندارد که مالک یک مال، مالش را متقدم بر زمان قرارداد (نسبت به زمان گذشته) به دیگری منتقل کند همچنان که می‌تواند آن را متأخر از زمان قرارداد (تأخیر در انتقال مالکیت) بفروشد.^{۳۳} وانگهی اجتماع چند مالک به نحو استقلال در مال واحد لزوماً امر نامعقولی نیست و در برخی فروع فقهی پذیرفته شده است.^{۳۴}

سوم، صرف عدم تطابق تأسیس حقوقی مذکور با تأسیسات معمول در نظام حقوقی ایران و همچنین وضعیت‌های مذکور در فقه امامیه لزوماً به معنای عدم صحت آن نیست. آنچه در تشخیص صحت توافق اشخاص ملاک است عدم مغایرت آن با احکام (نه حقوق) شرعی، قوانین امری، نظم عمومی و اخلاق حسنه است و در منطقه فراغ توافق اشخاص به حکم آیه «اوفاوا بالعقود» و ماده ۱۰ قانون مدنی لازم‌الاتباع خواهد بود؛ هرچند قابل انطباق با هیچ یک از تأسیسات سنتی حقوقی و فقهی نباشد. در این موضوع نیز از آنجا که تأثیر تحقق شرط فاسخ نسبت به آینده اثر نوعی انحلال قرارداد است و قاعده امری نیست، طرفین قرارداد می‌توانند بر خلاف آن توافق نمایند.^{۳۵} وانگهی تأثیر انفساخ قرارداد در گذشته آن‌چنان که ادعا شده است تأسیسی بیگانه در حقوق ایران نیست و برخی حقوق دانان در یکی از مصادیق انفساخ قرارداد یعنی تلف مبیع قبل از قبض حکم به تأثیر انفساخ نسبت به گذشته داده‌اند.^{۳۶}

۳۱. عبدالرزاق سنهوری، الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید، جلد ۱ (بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا)، ۵۹۲-۵۹۵.

۳۲. سیدمصطفی خمینی، کتاب البیع، جلد ۲ (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۸ق)، ۱۲۴.

۳۳. کوه‌کمری، پیشین، ۳۷۲.

۳۴. سید محمدکاظم یزدی، تکمله العروه الوثقی، جلد ۲ (قم: کتابفروشی داوری، ۱۴۱۴ق)، ۱۲۳.

۳۵. کاتوزیان، اعمال حقوقی، پیشین، ۳۲۱.

۳۶. محمدجعفر جعفری لنگرودی، فلسفه عمومی حقوق بر پایه اصالت عمل: تئوری موازنه (تهران: گنج دانش، ۱۳۹۳)، ۴۵ و ۵۶.

همچنین در خصوص سایر اسباب انحلال، در فقه امامیه - همچنان که پیش از این اشاره شد - برخی نظرات مبنی بر تأثیر انحلال قرارداد در گذشته وجود دارد و برخی حقوق دانان نیز در خیار تروی و برخی خیار دیگر از جمله خیار شرط و خیار تعذر تسلیم حکم به تأثیر فسخ نسبت به گذشته و از حین قرارداد داده‌اند.^{۳۷} ایشان که در خیار شرط نظر به تأثیر آن نسبت به گذشته دارند، انحلال قرارداد از زمان تشکیل را نتیجه قصد مشترک طرفین می‌دانند؛ زیرا در خیار شرط طبق قصد متعاقدين قرارداد منززل است و آنها می‌خواهند در صورت فسخ قرارداد وضعیت به پیش از زمان انعقاد قرارداد بازگردد.^{۳۸} به علاوه برخی دیگر بر تأثیر قصد صاحب حق فسخ در تأثیر آن نسبت به گذشته نظر داده‌اند.^{۳۹} به عقیده ایشان صاحب حق فسخ این اختیار را دارد که قرارداد را از اول (زمان انعقاد قرارداد) یا از حین انشای فسخ یا حتی فاصله‌ای بین این دو فسخ نماید.^{۴۰} بدیهی است در صورتی که اختیار ذی‌الخیار در تعیین زمان تأثیر فسخ پذیرفته شود به طریق اولی می‌توان به صحت توافق طرفین در این خصوص رأی داد. همچنین برخی دیگر پذیرش هر سه نظریه کشف حقیقی، نقل و کشف حکمی در خصوص اثر اقاله را منطبق با حقوق امامیه دانسته‌اند.^{۴۱} تفاوتی بین شرط فاسخ، فسخ و اقاله در این خصوص وجود ندارد؛ بنابراین از بین بردن آثار قرارداد صحیح از روز انعقاد امر غریبی در حقوق موضوعه و فقه امامیه نیست و طرفین قرارداد بدون آنکه با محدودیت‌های عالم تکوین مواجه باشند، می‌توانند با توافق یکدیگر آثار تحقق شرط فاسخ را به گذشته تعمیم دهند. توافق مذکور دارای غرض عقلایی است؛ به نحوی که یکی از نویسندگان با وجود عدم پذیرش امکان توافق بر اثر قهقرایی شرط فاسخ اما در جای دیگر امکان تراضی در ضمن قرارداد مبنی بر بازگشت منافع متصل و منفصل در فرض انفساخ قرارداد را پذیرفته است.^{۴۲} بدیهی است که شرط مذکور مستلزم تأثیر فسخ در گذشته در خصوص مالکیت منافع خواهد بود که خود مهم‌ترین اثر تأثیر قرارداد نسبت به گذشته است.

۲- احکام و آثار تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته پس از وقوع شرط فاسخ

با پذیرش امکان تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته و از روز انعقاد قرارداد به‌مانند نظریه کشف در انعقاد

۳۷. همان، ۴۹، ۵۰، ۱۵۸ و ۱۵۹.

۳۸. همان، ۴۹ و ۵۰.

۳۹. سیدمصطفی خمینی، پیشین، ۱۲۹.

۴۰. سیدمصطفی خمینی، الخیارات، جلد ۲ (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۸ق)، ۱۹۰ و ۳۴۳.

۴۱. حیدر باقری اصل، قواعد آزادی قراردادی در حقوق امامیه (تهران: مجد، ۱۴۰۰)، ۳۸۳.

۴۲. رضوی، پیشین، ۳۱-۳۲.

قراردادهایی مثل قرارداد فضولی و اکراهی کلیه آثاری که بر مالکیت از گذشته تا به حاضر امکان تحقق دارد، محقق خواهد شد.^{۴۳} از این رو در این مبحث، احکام و آثار تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته با توافق طرفین مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲-۱- لزوم تعیین دقیق زمان تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته

آزادی اراده طرفین قرارداد در تعیین تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته منحصر به توافق بر تأثیر شرط فاسخ از زمان انعقاد قرارداد نیست و توافق طرفین می‌تواند ناظر به شروع تأثیر انحلال از مدتی بین زمان انعقاد قرارداد تا زمان وقوع شرط فاسخ باشد.^{۴۴} به‌عنوان مثال اگر قرارداد در تاریخ ۱۴۰۱/۰۱/۰۱ منعقد شده باشد و در تاریخ ۱۴۰۱/۰۲/۰۱ شرط فاسخ محقق شود، ممکن است طرفین توافق کرده باشند که در صورت وقوع شرط فاسخ، انحلال از تاریخ ۱۵ روز پس از انعقاد قرارداد (۱۴۰۱/۰۱/۱۵) مؤثر واقع شود. در این فرض انحلال قرارداد از زمان تعیین شده توسط طرفین قرارداد مؤثر خواهد بود و آثار خود را به همراه خواهد داشت؛ بنابراین از آنجا که زمان تأثیر انحلال قرارداد می‌تواند آثار زیادی به همراه داشته باشد و میزان تعهدات طرفین پس از انحلال قرارداد را مشخص نماید، لازم است زمان تأثیر انحلال قرارداد به نحو دقیق از سوی طرفین مشخص شود. حال اگر تاریخ دقیق تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته در قرارداد مشخص نشده باشد و طرفین تنها تصریح به اثر کشفی یا قهقرایی نمایند (به‌طور مثال در یک قرارداد بیع آمده باشد که در صورت وقوع شرط فاسخ، قرارداد از گذشته منحل گردد) این امر چه تأثیری در وضعیت قرارداد خواهد گذاشت؟ ممکن است گفته شود موضوع توافق طرفین مجهول و در نتیجه باطل است اما با توجه به اینکه در غالب موارد منظور از اثر کشفی یا قهقرایی تأثیر انحلال، انحلال از روز انعقاد قرارداد است، صحیح‌تر این است مواردی که طرفین قرارداد به نحو مطلق بر اثر کشفی یا قهقرایی تصریح کرده و تاریخ دقیق آن را مشخص نکرده‌اند، حمل به مورد غالب شود و فرض شود که مقصود طرفین تأثیر از زمان انعقاد قرارداد بوده است.

فرض دیگری نیز قابل تصور است: ممکن است طرفین توافق بر تأثیر انحلال نسبت به گذشته نمایند اما بین دو تاریخ در خصوص تأثیر انحلال قرارداد اختلاف شود. یک تاریخ نزدیک‌تر به زمان انعقاد قرارداد و دیگری نزدیک‌تر به زمان وقوع شرط فاسخ. در این فرض از آنجا که اصل بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به آینده است و اثر قهقرایی استثنا محسوب می‌شود، در موارد تردید باید به اصل اولیه رجوع

۴۳. محمدعلی اراکی، کتاب الخیارات (قم: مؤسسه در راه حق، ۱۴۱۴ق)، ۳۱-۳۲.

۴۴. خمینی، الخیارات، پیشین، ۱۹۰.

کرد و زمان تأثیر انحلال قرارداد را زمان نزدیک‌تر به وقوع شرط فاسخ دانست.

۲-۲- وضعیت مالکیت منافع عوضین در صورت تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته

شاید بتوان گفت مهم‌ترین اثر تأثیر انحلال قرارداد در گذشته وضعیت مالکیت منافع عوضین است به نحوی که فقها و حقوق‌دانان ذیل موضوع زمان تأثیر انحلال قرارداد اغلب به بررسی همین اثر پرداخته‌اند. در صورت توافق طرفین بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته، پس از وقوع شرط فاسخ از زمان تعیین شده در قرارداد مالکیت منافع عوضین به طرفی که پس از انحلال مالک عین خواهد شد، تعلق خواهد گرفت. به عنوان نمونه اگر قرارداد بیعی منعقد شده باشد و منفسخ شود، منافع مبیع در زمان بین روزی که اثر انحلال به آن تعمیم داده شده است تا روز وقوع شرط فاسخ متعلق به فروشنده و منافع ثمن در همان زمان متعلق به مشتری خواهد بود. در این صورت اگر منافع مذکور موجود باشد باید به مالک تسلیم شود و در صورتی که از بین رفته باشد باید مثل یا قیمت آن به مالک داده شود؛ بنابراین با تراضی بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته، طرفین نسبت به منافع گذشته عوضین قرارداد حق پیدا می‌کنند. به عنوان مثال اگر شخصی باغ متعلق به خود را به دیگری بفروشد و تراضی نمایند که در صورت وقوع شرط فاسخ، قرارداد از روز نخست منحل شود و سپس قرارداد پس از ۳ ماه منفسخ شود، فروشنده می‌تواند منافع باغ در بین زمان انعقاد قرارداد تا زمان وقوع شرط فاسخ را از خریدار مطالبه کند. در این صورت اگر درختان باغ ثمره داده باشد و هنوز خریدار از آن بهره‌برداری نکرده باشد، ثمره‌های مذکور متعلق به فروشنده خواهد بود و اگر خریدار سابقاً از آن استفاده کرده باشد موظف است مثل یا قیمت آن را به فروشنده مسترد نماید. از حیث حقوق تطبیقی نیز در نظام‌های حقوقی و اسناد بین‌المللی که تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته پذیرفته شده است، بر لزوم استرداد منافع عوضین به طرف دیگر تصریح شده است؛

در حقوق آلمان مستنبط از ماده ۳۴۶ قانون مدنی، در فرض فسخ قرارداد، علاوه بر استرداد عوضین طرفین باید هرگونه منفعی را که ممکن است از اجرای قرارداد در این مدت به دست آورده باشند، تحویل دهند.^{۴۵} در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۸۰ بر پرداخت بهره ثمن توسط فروشنده و استرداد منافع مبیع توسط خریدار تأکید شده است. مطابق با بند ۱ ماده ۸۴ کنوانسیون مذکور اگر فروشنده ملزم به استرداد ثمن باشد، باید منافع (بهره) آن را نیز از تاریخ پرداخت ثمن بپردازد. در طرف مقابل مطابق با بند ۲ ماده ۸۴ کنوانسیون خریدار باید در دو فرض تمام منفعی را که از کالا یا بخشی از آن به دست آورده

45. Markesinis, Unberath & Johnston, Op. Cit. 433.

است با فروشنده حساب کند: الف) اگر باید کالا یا بخشی از آن را استرداد کند. ب) اگر استرداد تمام یا قسمتی از کالا اساساً با همان شرایطی که آن را دریافت کرده است برای او غیرممکن باشد اما با وجود این قرارداد فسخ یا فروشنده را ملزم به تحویل کالای جایگزین کرده باشد. مشابه همین دو مقرر در بند ۱ و ۲ ماده ۸۱ کنوانسیون مربوط به قانون یکنواخت در مورد بیع بین‌المللی کالا مصوب ۱۹۶۴ نیز آمده است. در حقوق مصر با فسخ قرارداد (از جمله به موجب شرط فاسخ) باید عوضین به وضعیت پیش از قرارداد بازگردد؛ بنابراین اگر قرارداد منفسخ شده بیع باشد، مبیع باید با منافعش مسترد شود و ثمن نیز باید همراه با بهره قانونی به طرف دیگر بازگردد.^{۴۶}

تکلیف هر طرف قرارداد به استرداد منافع یا جبران به مثل یا قیمت، مختص منافع مستوفات نیست بلکه هر طرف علاوه بر جبران منافع مستوفات، منافع غیرمستوفات را نیز باید جبران نماید. به‌عنوان مثال اگر قرارداد بیعی نسبت به یک خانه منعقد شده باشد و پس از ۳ ماه قرارداد منفسخ شود و طبق توافق قبلی طرفین انحلال از ابتدای قرارداد مؤثر باشد، در این صورت خریدار حتی اگر از خانه خریداری شده استفاده نکرده باشد (به‌طور مثال خانه خالی مانده باشد) باز هم موظف است مابه‌ازای منافع غیرمستوفات را به فروشنده پرداخت نماید. در این خصوص در حقوق آلمان نیز علاوه بر منافع واقعاً استفاده‌شده، منافی که امکان استفاده از آن فراهم بوده است ولو استفاده نشده باشد (منافع غیرمستوفات) نیز باید جبران شود.^{۴۷} با وجود این برخی نویسندگان خارجی در بیع مشمول کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا در خصوص تکلیف خریدار به جبران منافی که می‌توانسته از آن استفاده کند اما در واقع استفاده نکرده است (منافع غیرمستوفات) اعلام نظر قطعی نکرده و آن را محل اختلاف دانسته‌اند.^{۴۸}

۳- استثنائات تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته

هرچند اصل آزادی اراده اشخاص در تعیین زمان تأثیر انحلال قرارداد و تعمیم آثار آن در گذشته پذیرفته شد اما این آزادی بی‌قید و شرط نیست و توافق اشخاص در این خصوص در صورت مغایرت با قوانین امری، نظم عمومی و اخلاق حسنه قابل پذیرش نخواهد بود که در هر مورد باید مورد بررسی قرار گیرد. مضاف بر این، توافق اشخاص نمی‌تواند نافی حقوق اشخاص ثالث باشد. اثر توافق اشخاص نسبی و محدود به روابط خود آنان است و نسبت به اشخاص ثالث نمی‌تواند حق یا دینی ایجاد نماید یا حقوق او را

۴۶. سنه‌وری، پیشین، ۵۸۳.

47. Markesinis, Unberath & Johnston, Op. Cit. 433.

48. Schwenzler, Fountoulakis & Dimsey, Op. Cit. 596.

منتقل سازد و یا از بین ببرد. مطابق با این قاعده در فرض توافق بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته، اثر قهقرای انحلال قرارداد نمی‌تواند به حقوق اشخاص ثالث لطمه‌ای وارد کند و نسبت به شخص ثالث غیرقابل استناد خواهد بود. در ادامه به برخی از مصادیق مغایرت اثر قهقرای انحلال قرارداد با حقوق اشخاص ثالث اشاره خواهد شد.

۳-۱- عدم امکان تأثیر انحلال قرارداد نسبت به قراردادهای سابق

اعمال حقوقی تنها نسبت به طرفین آن نافذ است و نمی‌تواند نافی حقوق اشخاص ثالث باشد. یکی از مصادیق بارز این گزاره، عدم تأثیر انحلال قرارداد نسبت به قراردادهای سابق است. عمده بحث‌هایی که در این زمینه صورت گرفته است در خصوص فسخ قرارداد است اما فسخ خصوصیت خاصی ندارد و در خصوص انحلال به موجب شرط فاسخ نیز قابل استفاده خواهد بود. در خصوص تأثیر انحلال قرارداد بر قراردادهای سابق در فقه امامیه اختلاف نظر وجود دارد^{۴۹} اما مشهور اصولاً اثر انحلال را نسبت به آینده می‌داند و انحلال قرارداد را در قراردادهایی که سابق بر انحلال منعقد شده‌اند مؤثر نمی‌داند.^{۵۰} در حقوق موضوعه نیز هرچند قانون مدنی به صراحت تکلیف موضوع را مشخص نکرده است اما با توجه به برخی مواد قانون مذکور از جمله ماده ۴۵۴ و ۴۵۵^{۵۱} و مطابق با دیدگاه مشهور در فقه امامیه، حقوق دانان اصولاً اثر قهقرای برای انحلال قرارداد نسبت به قراردادهای سابق قائل نیستند. با وجود پذیرش عدم تأثیر انحلال قرارداد بر قراردادهای سابق در حقوق ایران اما جای این سؤال باقی است که در صورت توافق طرفین قرارداد بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته و از زمان انعقاد قرارداد، آیا همچنان باید نظر به عدم تأثیر انحلال نسبت به قراردادهای سابق داد یا خیر؟ توضیح اینکه دیدگاه مشهور فقهای امامیه و حقوق دانان مبنی بر عدم تأثیر انحلال قرارداد در قراردادهای سابق ناشی از دیدگاه آنان مبنی بر تأثیر انحلال نسبت به آینده است و آنان به فرض توافق طرفین مبنی بر تأثیر انحلال در گذشته نظر نداشته‌اند.

۴۹. نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، پیشین، ۸۲.

۵۰. سید روح‌الله خمینی، کتاب البیع، جلد ۴ (تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۲۱ق)، ۴۹۹-۵۰۰؛ نجفی،

جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، پیشین، ۴۶-۴۸.

۵۱. در مواد ۴۵۴ و ۴۵۵ قانون مدنی به ترتیب چنین مقرر شده است: «هرگاه مشتری مبیع را اجاره داده باشد و بیع فسخ شود اجاره باطل نمی‌شود مگر اینکه عدم تصرفات ناقله در عین و منفعت بر مشتری صریحاً یا ضمناً شرط شده باشد که در این صورت اجاره باطل است» و «اگر پس از عقد بیع مشتری تمام یا قسمتی از مبیع را متعلق حق غیر قرار دهد مثل اینکه نزد کسی رهن گذارد فسخ معامله موجب زوال حق شخص مزبور نخواهد شد مگر اینکه شرط خلاف شده باشد.»

پاسخ به سؤال مطرح‌شده نیازمند تحلیل و بررسی است و دو احتمال در خصوص آن قابل طرح به نظر می‌رسد:

احتمال نخست اینکه با در نظر گرفتن خواست طرفین قرارداد مبنی بر تأثیر انحلال قرارداد در گذشته، حکم به تأثیر انحلال نسبت به قراردادهای سابق داد.^{۵۲} این دیدگاه در برخی نظام‌های حقوقی مورد پذیرش قرار گرفته است. در حقوق مصر که اثر انحلال بدون نیاز به توافق طرفین و به حکم قانون قهقرایی است، انحلال قرارداد نسبت به حقوق اشخاص ثالث نیز دارای اثر رجعی است؛ در نتیجه اگر قرارداد بیع باشد و مشتری مبیع را به مشتری دوم فروخته باشد یا حقوقی چون حق ارتفاق یا حق انتفاع برای شخص ثالث نسبت به آن مبیع شکل گرفته باشد، سپس قرارداد منحل شود، در این صورت عین مجرد از حقوق مذکور باید به وی مسترد شود.^{۵۳}

احتمال دوم این است که با احترام به حقوق اشخاص ثالث، توافق طرفین در تأثیر انحلال قرارداد در گذشته را فقط در روابط خود آنان مؤثر دانست و توافق آنان را نسبت به اشخاص ثالث با حسن نیت نامعتبر در نظر گرفت.

به نظر می‌رسد با توجه به اینکه تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته در حقوق ایران بر خلاف اصل و مورد غالب است، باید جانب شخص ثالث با حسن نیت را گرفت و در مواردی که اثبات نشود شخص ثالث از این شرط مطلع بوده یا به نحو متعارفی باید از آن مطلع می‌شده، باید حکم به صحت قرارداد سابق نمود؛ بنابراین حتی در مواردی که طرفین قرارداد توافق بر تأثیر انحلال قرارداد خود نسبت به گذشته کرده‌اند، این توافق تنها در روابط خود آنان مؤثر است و نافی حقوق اشخاص ثالث ناشی از قراردادهای سابق بر فسخ نیست مگر اینکه اثبات شود شخص ثالث از توافق اشخاص مذکور مبنی بر تأثیر انحلال قرارداد در گذشته باخبر بوده یا به نحو متعارف باید از آن باخبر می‌شده است. از حیث حقوق تطبیقی با وجود اینکه در کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا (CISG) مصوب سال ۱۹۸۰ تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته پذیرفته شده است اما این تأثیر نسبت به گذشته تا جایی نیست که قراردادهای سابق بر انحلال را نیز بی‌اعتبار نماید. توضیح اینکه مطابق با بند ۱ ماده ۸۲ کنوانسیون در صورتی که خریدار امکان استرداد کالا در شرایطی که آن را دریافت کرده است نداشته باشد، حق فسخ وی زایل می‌شود. در بند ۲ همان ماده استثنائات حکم مقرر در بند نخست بیان شده است که یکی از آنها مطابق با جزء «c» آن

۵۲. عباس کریمی و رسول بهرامپوری، اثر قهقرایی فسخ با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه، مجموعه مقالات حج اندیشه (قم: انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۹۶)، ۸۰۸.

۵۳. سنهوری، پیشین، ۵۸۶.

بند مواردی است که کالا یا قسمتی از کالا در روال عادی تجارت از سوی خریدار فروخته شده باشد. در این موارد حق فسخ برای خریدار وجود دارد اما استرداد ارزش کالا، جایگزین استرداد خود کالا می‌شود^{۵۴} و از این طریق لطمه‌ای به حقوق شخص ثالث ناشی از قرارداد سابق بر انحلال وارد نمی‌شود؛ بنابراین مقررات کنوانسیون بیع بین‌المللی کالا نیز دلالت بر عدم تأثیر انحلال قرارداد نسبت به قراردادهای سابق دارد.

با وجود این باید توجه داشت در مواردی که توافق طرفین بر تأثیر انحلال در گذشته، متضمن ممنوعیت طرف مقابل از انتقال موضوع قرارداد در مدت خیار باشد، در این صورت مستند به قسمت اخیر مواد ۴۵۴ و ۴۵۵ قانون مدنی باید حکم به بطلان قرارداد سابق در صورت وقوع شرط فاسخ داد. مطابق با مواد مذکور در صورتی که عدم تصرفات ناقله به صورت صریح یا ضمنی بر طرف مقابل شرط شده باشد وی حق تصرفات ناقله ندارد و در صورت اقدام و سپس وقوع انحلال، تصرفات انجام شده باطل خواهد شد. به عنوان مثال در صورتی که در یک قرارداد بیع طرفین توافق نمایند که در صورت وقوع شرط فاسخ، قرارداد از ابتدا کأن لم یکن می‌شود (تأثیر انحلال نسبت به گذشته) و خریدار باید مبیع را عیناً مسترد نماید، تصریح بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته و «استرداد مبیع» می‌تواند ضمناً متضمن ممنوعیت خریدار از انتقال مبیع باشد. در این صورت اگر خریدار مبیع را به شخص ثالث فروخته باشد و سپس قرارداد منحل شود، قرارداد سابق باطل خواهد شد. مؤید این برداشت، رأی وحدت رویه شماره ۸۱۰ هیئت عمومی دیوان عالی کشور مورخ ۱۳۰۰/۰۳/۰۴ است که به موجب آن در صورتی که فروشنده در قرارداد خود با خریدار شرط کرده باشد که در صورت عدم پرداخت هر یک از اقساط ثمن قرارداد، وی حق فسخ قرارداد و استرداد مبیع را دارد و متعاقب آن فروشنده اقدام به فروش مبیع به غیر کرده باشد و پس از عدم پرداخت یکی از اقساط ثمن قرارداد فروشنده اقدام به فسخ قرارداد نخست و درخواست استرداد مبیع نماید، مبیع باید به فروشنده نخست مسترد شود.

۳-۲- عدم تضييع حقوق دولتي مترتب بر قراردادهای در صورت تأثیر انحلال قرارداد نسبت گذشته

در قوانین عمومی کشور اخذ برخی حقوق دولتی در خصوص قراردادهای مانند حق الثبت، مالیات و ... از اشخاص پیش‌بینی شده است. با توجه به اینکه قوانین عمومی کشور در این خصوص از نوع قوانین آمره محسوب می‌شوند اراده اشخاص در تغییر آن به صورت مستقیم یا غیرمستقیم محدود شده است و

54. Schwenzer, Fountoulakis & Dimsey, Op. Cit. 596.

نمی‌توان به اشخاص اجازه داد با توافق یکدیگر از پرداخت حقوق دولتی فرار نمایند. از طرف دیگر توافق اشخاص بر خلاف حقوق دولتی مغایر با حقوق شخص ثالث (دولت) محسوب می‌شود و از این جهت نیز کارگزار نخواهد بود. به‌عنوان نمونه مطابق با ماده ۶۷ قانون مالیات‌های مستقیم مصوب ۱۳۶۶/۱۲/۰۳ با اصلاحات و الحاقات بعدی از آنجا که انحلال قرارداد منجر به استرداد عوضین و انتقال مجدد آنها می‌شود، از حیث محاسبه حقوق مالیاتی یک معامله جدید محسوب می‌شود و باید مالیات مربوط به آن پرداخت شود. با وجود این در ماده مذکور پیش‌بینی شده است که اگر انحلال قرارداد تا ۶ ماه پس از انعقاد قرارداد صورت گیرد، هرچند معامله جدید محسوب می‌شود اما مشمول پرداخت مالیات نخواهد بود. در ماده مذکور چنین مقرر شده است: «فسخ معاملات قطعی املاک بر اساس حکم مراجع قضایی به‌طور کلی و اقاله یا فسخ معاملات قطعی املاک در سایر موارد تا شش ماه بعد از انجام معامله به‌عنوان معامله جدید مشمول مالیات موضوع این فصل نخواهد بود.» حال اگر طرفین یک قرارداد توافق بر تأثیر انحلال قرارداد خود نسبت به گذشته نمایند و انفساخ قرارداد به‌موجب شرط فاسخ پس از ۶ ماه از زمان انعقاد قرارداد رخ دهد، این امر موجب معافیت آنان از پرداخت مالیات نخواهد بود.

۳-۳- عدم تزییع حق شفیع در صورت تأثیر انحلال قرارداد نسبت گذشته

در صورتی که قراردادی در خصوص مال مشترک منعقد شود و حق شفعه برای یکی از شرکا حاصل شود و وی اقدام به اخذ به شفعه نماید، انحلال بعدی قرارداد تأثیری در حق شفیع نخواهد داشت.^{۵۵} حال اگر طرفین قرارداد توافق کرده باشند تا انحلال قرارداد اثر قهقرایی داشته باشد و قرارداد را از روز نخست کأن لم یکن نماید، آیا توافق آنان تأثیری در حق شفیع خواهد داشت؟ در این مورد نیز توافق آنان نسبت به حق شخص ثالث (شفیع) مؤثر نبوده و نمی‌تواند به مالکیت او نسبت به سهم شریک که ناشی از اخذ به شفعه است لطمه‌ای وارد نماید؛ بنابراین در این فرض نیز اراده اشخاص در انحلال قرارداد نسبت به گذشته نسبت به حقوق اشخاص ثالث مؤثر نخواهد بود و تنها در روابط خود آنان حاکم است.

۳-۴- عدم تزییع حق دلال، وزن‌کننده، حمل‌کننده و ... در صورت تأثیر انحلال قرارداد نسبت گذشته

در برخی قراردادهای اشخاصی تحت عناوینی چون دلال، وزان (وزن‌کننده)، حمل‌کننده و ... حضور دارند که به طرفین قرارداد در انعقاد قرارداد کمک می‌کنند. به‌طور متعارف اشخاص مذکور با انعقاد قرارداد

۵۵. ناصر کاتوزیان، شفعه، وصیت، ارث (تهران: میزان، ۱۳۹۲)، ۲۸.

مستحق دریافت حق الزحمه خود هستند و انحلال بعدی قرارداد تأثیری در حقوق آنان نخواهد داشت. در خصوص یکی از مصادیق مذکور در ماده ۳۵۲ قانون تجارت چنین مقرر شده است: «در صورتی که معامله به رضایت طرفین یا به واسطه یکی از خيارات قانونی فسخ بشود حق مطالبه دلالتی از دلال سلب نمی‌شود.» حال اگر طرفین قرارداد توافق کرده باشند تا انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ اثر قهقرایی داشته باشد و قرارداد را از روز نخست کأن لم یکن نماید، آیا توافق آنان تأثیری در حق دلال خواهد داشت؟ در این مورد نیز توافق طرفین قرارداد نسبت به حق شخص ثالث (دلال و ...) مؤثر نبوده و نمی‌تواند به حقوق قانونی وی لطمه‌ای وارد نماید؛ بنابراین در این فرض نیز اراده اشخاص در انحلال قرارداد نسبت به گذشته نسبت به حقوق اشخاص ثالث مؤثر نخواهد بود و فقط در روابط خود آنان منشأ اثر است.

نتیجه‌گیری

از نوشتار حاضر نتایجی به شرح زیر قابل استخراج است:

- ۱- هرچند در عالم واقعی تقدم معلول بر علت محال است اما در عالم اعتبار این امر می‌تواند ممکن باشد و بستگی به خواست معتبر دارد؛ بنابراین ایجاد اثر قهقرایی برای شرط فاسخ با توافق طرفین قرارداد ممکن است. تفسیر عرفی - عقلایی موضوع نیز این نتیجه را به دست می‌دهد که تأثیر انحلال قرارداد در گذشته مورد پذیرش عرف است و عقلاً نیز آن را می‌پذیرند. پذیرش امکان تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته در نظام حقوقی برخی کشورها نیز مؤید این امر است.
- ۲- در صورت توافق بر تأثیر انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ نسبت به گذشته لازم است که طرفین قرارداد زمان دقیق تأثیر انحلال در گذشته را مشخص نمایند؛ در غیر این صورت از آنجا که زمان تأثیر انحلال می‌تواند آثار زیادی به همراه داشته باشد و میزان تعهدات طرفین پس از انحلال را مشخص نماید، عدم تعیین آن در قرارداد موجب جهل و بی‌اعتباری قرارداد خواهد شد. با وجود این اگر تاریخ دقیق تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته در قرارداد مشخص نشده باشد و طرفین فقط تصریح به اثر کشفی یا قهقرایی نمایند، با توجه به اینکه در غالب موارد منظور از اثر کشفی یا قهقرایی انحلال قرارداد، انحلال از روز انعقاد قرارداد است، این موارد حمل به مورد غالب شده و فرض می‌شود که مقصود طرفین تأثیر انحلال از زمان انعقاد قرارداد بوده است.
- ۳- در صورت توافق طرفین بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته، پس از وقوع شرط فاسخ از زمان تعیین شده در قرارداد مالکیت منافع عوضین به طرفی که پس از انحلال مالک عین خواهد

شد. تعلق خواهد گرفت. در این صورت اگر منافع مذکور موجود باشد باید به مالک تسلیم شود و در صورتی که از بین رفته باشد باید مثل یا قیمت آن به مالک تسلیم شود.

۴- با وجود پذیرش اصل امکان تأثیر انحلال قرارداد به موجب شرط فاسخ نسبت به گذشته با توافق طرفین اما این امر خالی از استثنا نیست و در برخی موارد توافق طرفین مؤثر نخواهد بود؛ از جمله مواردی که تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته با حقوق اشخاص ثالث مغایرت دارد. در این صورت توافق بر تأثیر انحلال قرارداد نسبت به گذشته نافی حق شخص ثالث که ناشی از قرارداد سابق بر انحلال است، نمی‌شود. همچنین توافق مذکور نمی‌تواند موجب تضييع حقوق دولتی مترتب بر قراردادها شود و نافی حق شفيع و دلالت، وزن‌کننده، حمل‌کننده و ... نخواهد بود.

۵- با توجه به شایع بودن توافق طرفین بر تأثیر انحلال نسبت به گذشته در عرف (به‌ویژه به صورت توافق بر کأن لم یکن شدن قرارداد) پیشنهاد می‌شود قانون‌گذار با اصلاح مواد مرتبط در قانون مدنی بر اختیار اشخاص در این خصوص تصریح نموده و احکام، آثار و استثنائات این‌گونه توافقات را به شرح مذکور در این مقاله مورد تصریح قرار دهد.

فهرست منابع

- الف) منابع فارسی
- آشتیانی، محمدحسن. رساله فی القواعد الفقهیه (مع تعلیقات المدرس الطهرانی). تهران: مؤسسه اطلاعات، تهران، ۱۴۱۸ق.
- ابهری، حمید و زینب افچنگی. «مفهوم، ماهیت و آثار شرط انفساخ در حقوق ایران». مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱(۱۳۸۸)، ۷-۳۳.
- اراکی، محمدعلی. کتاب الخیارات. قم: مؤسسه در راه حق، ۱۴۱۴ق.
- اردبیلی، احمد. مجمع الفائده و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ق.
- باقری اصل، حیدر. قواعد آزادی قراردادی در حقوق امامیه. تهران: مجد، ۱۴۰۰.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر. فلسفه عمومی حقوق بر پایه اصالت عمل: تئوری موازنه. تهران: گنج دانش، ۱۳۹۳.
- جناتی شاهرودی، محمدابراهیم. ادوار فقه و کیفیت بیان آن. بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
- حلی، ابوالقاسم نجم‌الدین. شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
- حلی، حسن. تذکره الفقهاء. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت (ع)، ۱۴۱۴ق.
- خمینی، سید روح‌الله. الاجتهاد و التقليد. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸ق.
- خمینی، سید روح‌الله. الاستصحاب. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۱.
- خمینی، سید روح‌الله. کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۲۱ق.
- خمینی، سید روح‌الله. تنقیح الأصول. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸ق.
- خمینی، سید روح‌الله. تهذیب الأصول. قم: دارالفکر، ۱۳۸۲.
- خمینی، سید روح‌الله. مناهج الوصول إلى علم الأصول. قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۵ق.
- خمینی، سید مصطفی. کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸ق.
- خمینی، سید مصطفی. الخیارات. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۴۱۸ق.
- خوبی، سیدابوالقاسم. محاضرات فی أصول الفقه. قم: دارالهادی للمطبوعات، ۱۴۱۷ق.
- رضوی، سیدمحمد. نظریه عمومی انفساخ در قراردادها؛ مطالعه تطبیقی در فقه و حقوق ایران. تهران: مجد، ۱۴۰۰.
- سنهوری، عبدالرزاق. الوسیط فی شرح القانون المدنی الجدید. بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
- شهیدی، مهدی. حقوق مدنی: اصول قراردادها و تعهدات. تهران: انتشارات مجد، ۱۳۹۹.
- شهیدی، مهدی. حقوق مدنی: سقوط تعهدات. تهران: انتشارات مجد، ۱۴۰۰.
- طباطبایی، سید محمدحسین. حاشیه الکفایه. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی، بی‌تا.
- طباطبایی قمی، سیدتقی. مبانی منهاج الصالحین. قم: منشورات قلم الشرق، ۱۴۲۶ق.
- عاملی، زین‌الدین. مسالك الأفهام إلى تنقیح شرایع الاسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ق.
- عاملی، سید جواد. مفتاح الكرامه فی شرح قواعد العلامه. بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی‌تا.
- عاملی، محمد. الدروس الشرعیه فی فقه الإمامیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
- کاتوزیان، ناصر. اعمال حقوقی. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۰.
- کاتوزیان، ناصر. حقوق مدنی؛ شفعه، وصیت، ارث. تهران: میزان، ۱۳۹۲.
- کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۲. تهران: گنج دانش، ۱۳۹۹.

- کاتوزیان، ناصر. قواعد عمومی قراردادها، جلد ۵. تهران: گنج دانش، ۱۴۰۱.
  - کاتوزیان، ناصر. عقود معین. تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۱.
  - کوه‌کمری، سید محمد. کتاب البیع. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۹.
  - کریمی، عباس و رسول بهرامپوری. اثر قهقراپی فسخ با مطالعه تطبیقی در حقوق فرانسه، مجموعه مقالات حج اندیشه. قم: انتشارات دانشگاه مفید، ۱۳۹۶.
  - محقق داماد یزدی، سیدمصطفی. نظریه عمومی شروط و التزامات در حقوق اسلامی. تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۹۸.
  - محقق داماد یزدی، سید مصطفی، جلیل قنوتی، سید حسن وحدتی شبیری و ابراهیم عبدی‌پور فرد. حقوق قراردادها در فقه امامیه. تهران: سمت، ۱۳۹۳.
  - مراغه‌ای، عبدالفتاح. العناوین الفقهیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
  - مکارم شیرازی، ناصر. انوار الأصول. قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۴۲۸ق.
  - نائینی، محمدحسین. منیه الطالب فی حاشیه المکاسب. تهران: المکتبه المحمديه، ۱۳۷۳ق.
  - نجفی، محمدحسن. جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ق.
  - نراقی، محمد. مشارق الأحكام. قم: کنگره نراقیین ملا مهدی و ملا احمد، ۱۴۲۲ق.
  - زهرینی، فریدون. فسخ قرارداد با نگاهی به رویه قضایی. تهران: گنج دانش، ۱۴۰۰.
  - همدانی، مصطفی. «تبیین دیدگاه‌های انتقادی امام خمینی (ره) در استفاده از روش فلسفی در علم اصول»، کاوشی نو در فقه، ۲۱، ۸۲ (۱۳۹۳). ۱۱۱-۱۳۹. doi: 10.22081/jf.2014.21892
  - یزدانیان، علیرضا. درس‌هایی از حقوق مدنی تطبیقی. تهران: میزان، ۱۳۹۶.
  - یزدی، سید محمدکاظم. تکمله العروه الوثقی، جلد ۲. قم: کتابفروشی داوری، ۱۴۱۴ق.
- (ب) منابع خارجی

- Markesinis, Basil, Hannes Unberath & Angus Johnston. The German Law of Contract: A Comparative Treatise. Oxford; Portland: Hart Publishing, 2006.
- Mazeaud, Leon & Jean Henri. Lecons de droit civil. Paris: Montchrestien, 1997.
- Schwenzer, Ingeborg, Christiana Fountoulakis & Mariel Dimsey. International Sales Law. Oxon; New York: Routledge-Cavendish, 2007.

This Page Intentionally Left Blank

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی